

ЈУГОСЛОВЕНСКИ РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ У ИЗВОРИМА АРОЛСЕН АРХИВА – МЕЂУНАРОДНОГ ЦЕНТРА ПОСВЕЋЕНОГ НАЦИСТИЧКОМ ПРОГОНУ

320

Анстракт: У државном архиву у Бад Аролсену налази се документација чије је организовано чување отпочело још за време трајања Другог светског рата, будући да је већ 1944. године *Централни биро за потрагу (Central Tracing Bureau)* започео прикупљање података у вези са несталим лицима из савезничких земаља на простору нацистичке Немачке. Након вишедеценијског развоја установе која своје правно утемељење има у *Међународној служби за претрагу несталих (International Tracing Service)*, Архив у Аролсену је постао део немачке државне архивске мреже 2012. године. Рад тежи да представи грађу овог архива која се тиче судбине око 17,5 милиона људи, стављајући у фокус југословенске ратне заробљенике. Пружајући информације о најзначајнијим пројектима које је Архив у Аролсену покренуо, нарочито о онима који омогућавају или помажу дигиталну претрагу, циљ рада је да конкретним примерима, односно претрагом за појединачним лицима, укаже на могућности истраживања. Премда су од великог значаја Војни архив Министарства одбране Републике Србије, као и национална база података Црвеног крста, досадашња истраживања су показала да Архив у Аролсену представља незаобилазну институцију која пружа драгоцене и релевантне податке о југословенским заробљеницима у годинама непосредно по окончању Другог светског рата.

Кључне речи: *Аролсен архив, Краљевина Југославија, Други светски рат, нацизам, војни заробљеници, Немачка, Црвени крст*

КРАТАК ОСВРТ НА ИСТОРИЈУ ЈЕДНЕ ИНСТИТУЦИЈЕ

Милиони људи били су депортовани и усмрћени као жртве немачког нацистичког режима од 1933. до 1945. године, како у Немачкој, тако и на окупираним територијама. Жртве су углавном чинили Јевреји, Роми, Синти, политички неистомишљеници, људи са различитим инвалидитетима, као и тешкоћама и сметњама у развоју, хомосексуалци итд. Историчарка Тара Захра (*Tara Zahra*), која се бавила питањем хуманитарне кризе у Европи по завршетку Другог светског рата, наводи да су хуманитарне организације, социјални радници, националне канцеларије Црвеног крста и друге сличне организације били под огромним притиском захтева за проналаском несталих особа, односно утврђивањем њихове судбине², али да у

¹ кустос-историчар, заменик директора, kjorgic@gmail.com

² Довољно је указати на податак да је само *Међународна служба за претрагу несталих (ИТС)* у периоду од 1945. до 1956. године примила 343.057 захтева за разјашњењем суд-

практици није постојао јединствен приступ решавању овог проблема. Напротив, многе институције и организације биле су оптерећене ратним наслеђем, те је сарадња међу њима била отежана (примера ради, сарадња јеврејских организација са представницима немачких власти), што је негативно утицало на утврђивање судбине несталих.³ Тако су у пракси формирани посебни тимови које су се бавили потрагом за немачким жртвама рата, ратним заробљеницима и уопште протеранима, док су се савезници фокусирали на жртве нацистичког прогона. Иако су постојале институције које су потенцијално могле да се баве несталима, као што је *Међународни комитет Црвеног крста (International Committee of the Red Cross, ICRC)*, чињеница је да је ова институција до тада имала искуства првенствено са ратним заробљеницима – не и са тако великим бројем несталих цивила.⁴

У периоду непосредно након Другог светског рата различите организације су паралелно спроводиле сопствене активности потраге за несталима, углавном организујући документацију коју су поседовале и, евентуално, пружајући податке о судбини несталих. Међутим, ратно и послератно искуство су показали да је било преко потребно извршити стандардизацију система потраге за несталима, тако да су савезници отпочели овај процес формирањем *Централног бироа за потрагу (Central Tracing Bureau)* почетком 1944. године. Биро се налазио под управом *Администрације Уједињених нација за помоћ и рехабилитацију (United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA)*, свакако највеће и најзначајније

бине нестале деце. Tara Zahra, *Lost Children: Displacement, Family and Nation in Postwar Europe*, *The Journal of Modern History* 81-1, Chicago 2009, 45.

³ Исто, 45-46.

⁴ Међу ауторима који су се бавили последицама Другог светског рата по Европу овде ћемо поменути оне чија се истраживања данас сматрају незаобилазним: Mark Mazower, *Violence and the State in the Twentieth Century*, *The American Historical Review*, 107-4 (2002), 1158-1178; Mark Mazower, *The Strange Triumph of Human Rights 1933-1950*, *The Historical Journal*, 47-2 (2004), 379-398; Mark Mazover, *Mračni kontinent, Evropa u dvadesetom veku*, Beograd 2011; Mark Mazover, *Hitlerovo carstvo: nacistička vladavina u okupiranoj Evropi*, Beograd 2019; Barry Eichengreen, *The European Economy Since 1945: Co-ordinated Capitalism and Beyond*, Princeton 2008; Keith Lowe, *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II*, New York 2012; Keith Lowe, *Fear and the Freedom: How the Second World War Changed Us*, London 2017; Tony Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945*, London 2005; Norman Davies, *Europe: A History*, Oxford 1996; *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 2: 1870 to Present*, (ed. By Stephen Broadberry and Kevin H. O'Rourke), London 2010; Tamás Vonyó, *The Economic Consequences of the War: West Germany's Growth Miracle after 1945*, Cambridge 2018; Charles P. Kindleberger, *World Economic Primacy: 1500-1990*, Oxford 1996; Niall Ferguson, *The Ascent of Money: A Financial History of the World*, New York 2008; Norman M. Naimark, *Genocide: A World History*, Oxford 2017; Timothy Garton Ash, *Homelands: A Personal History of Europe*, Yale 2023; Ian Kershaw, *Personality and Power: Builders and Destroyers of Modern Europe*, London 2022; Maciej Nowicki, *Wszystkie pisma*, Catalogue of Exposition in „Architektur im Ringturm”, Vienna 2012. Од аутора који су се на општем нивоу бавили последицама Тоталног рата, а преведени су на српски језик, истичу се Ерик Џон Хобсбаум, Хана Арент и Волтер Лакер: Erik Džon Hobsbaum, *Doba ekstrema: istorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Beograd 2002; Hana Arant, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998; Волтер Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд 1999.

хуманитарне организације у послератном периоду. Првобитно смештен недалеко од Франкфурта на Мајни, Биро је пресељен почетком 1946. године у Аролсен у северном Хесену, пре свега због повољне локације града у односу на четири окупационе зоне у Немачкој, али и солидне инфраструктуре која је у њему постојала. Сâм град није претрпео већа разарања током ратних дејстава, тако да је документација одмах могла бити смештена у неколико „нетакнутих“ објеката.⁵ Иако су савезници у својим зонама наставили да паралелно воде сопствене претраге, од овог периода евидентнији су притисци на немачке огране у циљу предаје документације која би подржала „велику кампању“ тражења несталих.⁶ Документација из концлагора, као и спискови полиције, правосуђа и других органа били су од огромне важности за разјашњавање судбине на стотине хиљада људи.

322

Организован на овакав начин, *Централни биро* био је упућен на децентрализовану мрежу различитих „зонских организација“, те је, самим тим, био и прилично неефикасан. Ситуација се додатно искомпликовала средином 1947. године, када се завршио мандатни период надлежној администрацији Уједињених нација. Биро тада преузима *Међународна организација за избеглице* (International Refugee Organization), преименована почетком наредне године у *Међународну службу за претрагу несталих* (International Tracing Service). Од тада отпочиње период реорганизације који је поставио темеље за будући рад: различити „зонски архиви“ су затворени а њихова документација пребачена у Аролсен.⁷ Међутим, нови изазови су уследили већ 1951. године, када је *Међународна организација за избеглице* констатовала да је завршила свој рад. Архив у Аролсену тада прелази у надлежност *Савезничке високе комисије за окупирану Немачку* (High Commission for Occupied Germany, HICOG), те је, услед смањења броја запослених и других организационих проблема, институција практично била сведена на рад својеврсног информативног центра, у немогућности да се бави истраживањем и даљом евиденцијом несталих.⁸ Занимљиво је поменути и проблематику простора: будући да је повољна инфраструктура у годинама након рата подразумевала смештај документације на више локација у Аролсену, током раних педесетих година постојале су пројекције да ће *Међународна организација за избеглице* ускоро завршити свој рад. Разрађивани су планови о даљем пресељењу документације како би се тадашњи објекат на Великој авенији претворио у хотел. Међутим, деценије су показале да се привремено решење заправо претворило у трајно.⁹

⁵ У ове објекте убрајају се део резиденције Кнежевине Валдека и Пирмонта (Residenzschloss von Fürstentum Waldeck und Pyrmont), Нови двор на Великој авенији, као и два објекта касарне које су користиле СС трупе. Видети: Henning Borggräfe, Christian Höschler, Isabel Panek, *A Paper Monument: The History of the Arolsen Archives*, Bar Arolsen 2019, 11.

⁶ Kate Brunelle, *A Brief Historical Evolution of the International Tracing Service (ITS): The Largest Collection of Holocaust Related Documents*, SLIS Connecting 3-2, <http://aquila.usm.edu/sliscconnecting/vol3/iss2/6> (приступљено 17. јула 2023)

⁷ Charles-Claude Biedermann, *International Tracing Service: 50 years of service to humanity*, International Review of The Red Cross 296, Geneva 1993, 448-450.

⁸ H. Borggräfe, C. Höschler, I. Panek, *нав. дело*, 12.

⁹ Исто, 63.

Након првих десет година када је, на својеврстан начин, био под контролом савезника, у наредним деценијама документација у Аролсену била је у надлежности *Међународног комитета Црвеног крста*, што је утицало на развој саме институције. Као организација која је имала примарно хуманитарни карактер, *Међународни комитет Црвеног крста* обуставио је многе активности претходно покренуте у Аролсену, а број запослених био је драстично смањен, што је утицало на то да се Аролсен у свом раду сведе на „информативну канцеларију“.¹⁰ У наредним деценијама архива у Аролсену била је недоступна за јавност. Њена документација, иако брижљиво чувана, коришћена је у прилично сведене сврхе: за документовање жртава нацистичког прогона, спајање породица, расветљавање судбине појединаца или, са друге стране, пружање доказа у сврхе различитих компензација, миграција или процедура за добијање држављанства.¹¹ Иако је од 2007. године део документације доступан заинтересованим истраживачима и јавности уопште, одређени број истраживача сматра да архив у Аролсену још увек пролази кроз транзицију како би постао стручан, историјски архив и документацијски центар.¹² Историчари који су се бавили овом темом сматрају да је формирање професионално-институционалних поставки за рад архива у Аролсену отпочело тек 2012. године, када је *Међународни комитет Црвеног крста* повукао своју надлежност, архив постао део немачке државне архивске мреже, те кренуо „новим курсом модернизације и отворености“.¹³ Истраживање и образовање постала су два кључна фактора мисије ове институције: циљ архива у Аролсену данас представља доступност његових фондова заинтересованим лицима широм света, као и истраживање нових облика памћења и, уопште, историјског образовања.¹⁴ Године 2019. архив је променио и свој назив у *Архив у Аролсену – Међународни центар посвећен нацистичком прогону* (*Arolsen Archives – International Center of Nazi Persecution*).

¹⁰ Исто, 12.

¹¹ H. Borggräfe, *Exploring Pathways of (Forced) Migration, Resettlement Structures, and Displaced Persons' Agency: Document Holdings and Research Potentials of the Arolsen Archives*, *Historical Social Research* 45-4, Leibniz 2020, 46.

¹² H. Borggräfe, Henning, I. Panek, *Der International Tracing Service: Eine historische Skizze*, *Lernen aus der Geschichte*, <http://lernen-aus-der-geschichte.de/Lernen-und-Lehren/content/14069> (приступљено 22. јула 2023)

¹³ H. Borggräfe, C. Höschler, I. Panek, *нав. дело*, 19.

¹⁴ Исто

ОД ПРИКУПЉАЊА ДОКУМЕНТАЦИЈЕ ДО ОТВАРАЊА ВРАТА АРХИВА ЗА ЈАВНОСТ

Као што је указано у уводном делу, једина институција на чија се знања и технике (методе) у потрази за несталим лицима могло ослонити био је *Међународни комитет Црвеног крста*, који се у годинама по окончању Првог светског рата бавио несталим лицима. Међутим, не само драстично увећан број несталих, већ и лепеза различитих захтева која се постављала пред запослене у Аролсену, јасно су упућивали на то да се мора радити на новим техникама и, уопште, методологији претраге и обраде различитих захтева. Тако је најпре формиран *Централни регистар имена (Central Name Index)* у јесен 1945. године. Регистар је заснован на документацији која је запосленима до тада била доступна: из различитих спискова издвајани су појединци, те су прављени картони за свако лице понаособ. Претрага је функционисала на следећи начин: након што би у тадашњи Биро стигао упит о одређеној особи, запослени би тражили да ли постоји „идеално подударње“ са одређеним лицем из њихове базе. Иако је оваква претрага имала озбиљне недостатке, најпре због тога што за многа нестала лица у првим годинама (а за неке ни касније) нису ни били поднети упити, Регистар имена ипак представља темељ у процесу организације саме документације у Аролсену.¹⁵ Овај проблем је донекле превазиђен прављењем картица за лица која су се налазила на списковима различитих концентрационих логора: у пракси се показало да су ово били последњи поуздани трагови о кретању и судбини огромног броја људи. „Попуњавање картица“ је неретко подразумевало допуну одређеним специфичностима која је са сигурношћу могла да се односи на несталог. Овај процес је настављен и у наредним деценијама: картице су попуњаване и ређане по абecedном реду, с тим да су имена и презимена уписивана онако како су се изговарала, не би ли се правописне грешке и варијације раличитих имена свеле на минимум. Међутим, ово је пред запослене стављало нов задатак – посебну обазривост – јер су се неретко јављала иста имена и презимена, као што се дешавало да се, иако постоје варијације са уписаним именима и/или презименима, заправо ради о истој особи.¹⁶

Скоро паралелно са упостављањем *Централног регистра имена*, од 1947. године формирају се *T-досијеи* (Т од *tracing*). Запослени су отварали досије за сваку особу за којом се трага: ту су смештане личне преписке, фотографије, али и упити о самој особи који су неретко садржали одређене информације. Убрзо се отпочело и са „медијском кампањом“: запослени су давали одређене спискове новинским редакцијама или радио-станицама тражећи да се објављују/читају одређена имена.¹⁷ Спискови су брижљиво прављени, јер су имена читана/објављивана на територији за коју се веровало да ће се пронаћи неко ко поседује информацију о несталима, најчешће на основу последњег места пребивалишта.

¹⁵ Исто, 13.

¹⁶ Исто, 13-14.

¹⁷ Christian Höschler, Isabel Panek, *The (Early) Search for Missing Nazi Victims Historical Precedents: Organizational Frameworks, and Methods*, Tracing and Documenting Nazi Victims Past and Present (ed. by Henning Borggräfe, Christian Höschler and Isabel Panek), Arolsen Archive, Berlin&Boston 2020, 53.

Пред великим оптерећењем запослени у Аролсену нашли су се након гашења америчке зонске службе која се, између осталог, бавила трагањем за децом и младима. Тако је 1950. године организован посебан одсек који се бавио овим старосним категоријама и то формирањем две евиденције: (1) деца и млади до 18. године за којима су трагале породице и (2) деца која су се налазила на простору Немачке без икакве пратње.

Нажалост, потрага за несталима често је значила потрагу за умрлим лицима. Управо због количине захтева, у Аролсену је отворена канцеларија матичне службе која је имала правну моћ да, након утврђивања на основу документације да је лице преминуло (најчешће су у питању били логораши), породици преминулог изда потврду о смрти. И данас се у архиву у Аролсену овакве потврде могу добити, што представља извесну специфичност ове установе.¹⁸

Иако су испрва захтеви за несталим лицима били многобројни, временом су превагнули упити за различитим потврдама административне природе у циљу обезбеђивања одређених облика компензације. У другој половини педесетих и током шездесетих година било је на стотине хиљада захтева адвоката и других овлашћених лица у циљу утврђивања статуса жртава нацистичког режима. Некадашњи Т-досијеи преименовани су у Т/Д досијее (*tracing/documentation*) и они, осим што и данас постоје, такође бивају ажурирани када се за тим укаже потреба. Тако су *Централни регистар имена* и *Т/Д досијеи* представљали основу касније архивске грађе у Аролсену.

Упркос ограниченим капацитетима, нарочито малобројном стручном кадру¹⁹, представници *Међународне службе за претрагу несталих* у Аролсену су послали на десетине хиљада упитника преживелим логорашима. Они који су се одазвали позиву дали су изузетно значајне информације на основу којих су, између осталог, реконструисани тзв. „маршеви смрти“, а ови упитници су постали део документације, односно архивске грађе. Ипак, за прави почетак систематског формирања онога што ће се касније одређивати као архивски фондови, дошло је након укидања поменутих зонских организација које су се бавиле несталима. Сва до тада прикупљена документација, нарочито о заробљенима из концлогора, нашла се у Аролсену. На тај начин је формиран посебан огранак, односно одељење које се бавило документацијом из концентрационих логора.²⁰

Сличан сценарио поновио се почетком педесетих година, када је у Аролсен почела да стиже многобројна документација која се тицала ратних заробљеника и људи који су били на принудном раду у Немачкој. Од ње је формирано *Одељење послератне документације*, с тим да је и овде уведен *Регистар имена* који је на самом почетку организован са хронолошком и географском одредницом.²¹ У том контексту је потребно нагласити да су се запослени определили за методологију сређивања документације на начин како би се обезбедила што већа ефикасност у

¹⁸ Н. Borggräfe, С. Höschler, I. Panek, *нав. дело*, 14.

¹⁹ С. Höschler, I. Panek, *The (Early) Search for Missing Nazi Victims...*, 53.

²⁰ Међу првим логорима чија документација је похрањена у Аролсен били су Бухенвалд, Дахау и Маутхаузен.

²¹ Н. Borggräfe, С. Höschler, I. Panek, *нав. дело*, 16.

решавању огромног броја захтева који су пристизали на дневном нивоу, трудећи се да лични досијеи буду што потпунији.²²

Током осамдесетих година прошлог века запослени у Аролсену су прешли на хиљаде километара, обилазећи како Немачку, тако и државе широм Европе, микрофилмујући а потом и дигитализујући милионе докумената који су могли значајно да употпуне њихове базе података.²³ Овај процес који се наставио и био у пуном замаху током деведесетих година прошлог века пред архив у Аролсену поставио је изазов у виду питања дигитализације и заштите архивске грађе. Према званичним подацима установе, до данас је скенирано око 90% свих фондова, што нас неминовно упућује на став према дигитализацији. Она се у Аролсену данас првобитно третира као „важан елемент чувања документа“, при чему је јасно да „нацистички извори на папиру“ из тридесетих и четрдесетих година представљају својеврсно глобално културно наслеђе, које мора бити сачувано и трајно доступно.²⁴

326

Интерне дебате које су се тицале отворености архива према појединим историчарима оцењене су као незахвалне, јер су делимично утицале на „периоде изолације“, када документација није могла бити доступна јавности услед, између осталог, и нејединственог става запослених о доступности архивске грађе.²⁵ Различити приступи сводили су се на следећа питања: да ли би архив требало да буде доступан у контексту истраживања, едукације или неговања културе сећања. Постојале су скромне фазе отворености, које су углавном биле у директној вези са ставом тренутног руководства и његовим личним приступом овој проблематици.²⁶ На озбиљније промишљање о неопходности отварања врата архива утицало је само немачко друштво са дилемата и изазовима пред којима се налазило крајем осамдесетих година. Различите локалне иницијативе имале су све гласнији мото „закопајте по месту где стојите“ (*Grab, wo du stehst!*)²⁷, истичући солидарност са „заборављеним“ жртвама нацизма. Тада је Аролсен оптужен за заштиту починилаца различитих кривичних дела, будући да своју документацију није учинио доступном за јавност. Ипак, кровна институција *Међународног комитета Црвеног крста* остала је при

²² Исто, 16.

²³ Исто, 16-17.

²⁴ Исто, 17.

²⁵ Henning Borggräfe, *Wege, Orte und Räume – Einführung*, Freilegungen – Wege, Orte und Räume der NS-Verfolgung: Jahrbuch des International Tracing Service (ed. by Henning Borggräfe), ITS Bad Arolsen 2016, 13-15.

²⁶ Као пример се може навести Алберт де Кокатрикс (*Albert de Cocatrix*), који се налазио на челу установе од 1970. до 1977. године. Отворио је врата за истраживања, како оних који су као жртве преживели нацистичке прогоне, тако и за научнике и представнике различитих меморијала. Аролсен га је тада снажно подржао узевши учешће у пројекту израде Спомен-књиге Савезног архива посвећене јеврејским жртвама нацизма у Немачкој.

²⁷ Ослањајући се на истоимени покрет из Шведске током седамдесетих година, у Берлину су у пролеће 1985. године активисти, у симболичном смислу, отпочели археолошка ископавања како би утврдили материјалне доказе терора који су спроводили Гестапо и нацисти генерално. Залажући се за идеју активног музеја, активисти су промовисали значај локалне историје у (не) негирању нацистичких злочина. Jenny Wüstenberg, *Dig Where You Stand: The History Movement and Grassroots Memorialization. Civil Society and Memory in Postwar Germany*, Cambridge 2017, 127-177.

свом ставу бранећи хуманитарни карактер ове организације, али је постало јасно да ће отварање архива у будућности бити неминовност. Нови протести 1996. године извршили су притисак на тадашње руководство да један део архивске грађе учине доступним – била је то документација на којој није било личних имена.²⁸ Овај потез као да је додатно испровоцирао заинтересовану јавност, нарочито преживеле и њихове породице, тако да су притисци након тога били све чешћи.

Данас се сматра да је велику улогу у коначном отварању архива у Аролсену одиграо Пол Шапиро (*Paul Shapiro*), директор Меморијалног музеја Холокауста у САД-у. На различите врсте притисака *Међународни комитет Црвеног крста* више није могао да остане имун, те је одлучено да повуче надлежност над Аролсеном. Међународна комисија при Уједињеним нацијама тада је преузела на себе именовање руководства које је установу окренуло ка модернизацији, отворености и умрежавању.²⁹

ДИГИТАЛНА ДОСТУПНОСТ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ – ОНЛАЈН АРХИВ

Званични сајт архива у Аролсену израђен је на немачком језику, али је данас целокупан садржај сајта комплетно преведен на још пет језика (енглески, француски, пољски, руски и шпански). Дакле, важно је напоменути да нису само основне информације и упутства дате на овим језицима, већ да су апсолутно сви публиковани материјали (вести, биографије запослених, изложбе итд.) доступни на поменутих пет језика. Према тренутном пресеку, од 2007. године када је формиран онлајн архив, готово 30 милиона докумената је доступно на сајту архива у Аролсену који се определио да најпре учини доступним документа од великог јавног интереса као што је документација из концлогора и гетоа. Други критеријум чинио је степен сређености самих фондова: да ли су биле у потпуности обрађене и спремне за дигиталну претрагу.³⁰

Међутим, пре него што корисник отвори страну онлајн архива, пред њим се појављује обавештење, истакнуто фонтом и бојама, које се тиче коришћења архивске грађе. Најпре је предочено да за коришћење архивске грађе у дигиталном облику, односно на интернету, важе идентична правила као за *уживо* претраге у самом Аролсену. Условне коришћења утврдила је Међународна комисија при Уједињеним нацијама, тако да сам архив у овом контексту не подлеже ни немачком, нити било ком другом „националном“ архивском закону. Напоменуто је да документација неретко садржи осетљиве податке, као што су национална и верска припадност, здравствено стање, сексуална оријентација и сл. Управо из овог разлога архив наглашава да корисник архивске грађе сноси личну одговорност за поштовање права на приватност и интереса трећег лица. Важно је нагласити да је политика ове установе

²⁸ Н. Borggräfe, С. Höschler, I. Panek, *нав. дело*, 18.

²⁹ Henning Borggräfe, Isabel Panek, *Collections Archives Dealing with Nazi Victims: The Example of the Arolsen Archives*, Tracing and Documenting Nazi Victims Past and Present (ed. by Henning Borggräfe, Christian Höschler and Isabel Panek), Arolsen Archive, Berlin & Boston 2020, 241-243.

³⁰ Arolsen Archives, Search the Online Archive, <https://arolsen-archives.org/en/search-explore/search-online-archive/> (приступљено 15. јуна 2023)

таква да потомци и рођаци жртве нацистичког прогона увек могу контактирати за послене уколико не желе да документација која се тиче особе са којом су у сродству буде доступна на сајту, односно да се повуче. Истовремено, архив се одриче одговорности за садржаје који ће бити публиковани на основу коришћења његове документације. На основу свега наведеног, јасно је да се архив у Аролсену определио за поверење у кориснике своје документације и висок степен одговорности приликом њеног коришћења, те рестриктивне мере готово да не постоје. Да би корисник отпочео претрагу онлајн архива најпре је неопходно да потврди изјаву сагласности.³¹

Дигитална претрага функционише једноставно: на почетној страни понуђена су два поља где се могу унети жељени термини: људи (*people*) и теме (*topics*). Након тога отвара се падајући мени са резултатима претраге, где се брижљиво мора погледати да ли је она заиста била успешна. Такође, за једно лице може изаћи више резултата, те се може учинити да је број особа са истим именом и презименом већи у односу на реално стање. Већина документације која се тиче одређене особе или термина доступна је онлајн, а уколико није, корисник добија јасну напомену због чега не може да приступи документу (углавном је у питању степен обрађености документа, односно чињеница да подаци нису убачени у адекватан софтвер који омогућава ишчитавање). Уколико је корисник пронашао жељене информације, документа може бесплатно преузети, с тим да архив констатно апелује на правилно цитирање грађе која ће се користити и објављивати.

328

ИНТЕРАКТИВНИ ПРОЈЕКТИ – ОНЛАЈН АРХИВ КАО МЕСТО МЕЂУСОБНЕ САРАДЊЕ

Свако име се рачуна – *Every name counts*

У оквиру сајта архива постоји подстраница са овим насловом, односно хештагом. Суштина пројекта је објашњена врло једноставно и сликовито, те се може рећи да нису неопходна историјска знања да би се разумели његови циљеви. Наиме, на сајту стоји да је *#everynamecounts* заправо пројекат дигитализације усмерен на жртве националсоцијализма, али и његове преживеле. Ангажованост је нешто на чему архив инсистира и што свакако наглашава: „Уколико нам се придружиш, активно ћеш се повезати са прошлошћу и заложити се за поштовање, различитост и демократичност у садашњости.“³² Указано је на податак да архив поседује информације које се тичу судбине готово 17,5 милиона људи и да је целокупна документација скенирана. Међутим, она мора проћи адекватну обраду и попуњавање у одређеним софтверима како би била јавно доступна у онлајн архиву. Ово заправо постаје место сарадње архива не само са локалном или националном заједницом, већ са заинтересованима широм света. До сада је преко 100.000 волонтера³³ учествовало у овом пројекту, захваљујући чему је обрађено преко шест милиона до-

³¹ The Arolsen Archives Digital Collections Online, <https://digitalcollections.its-arolsen.org/?lang=en> (приступљено 15. јуна 2023)

³² Цитиране садржаје са сајта превела ауторка.

³³ Израз који стоји на званичном сајту, будући да учесници овог сегмента пројекта нису добијали финансијску накнаду за свој рад, већ су попуњавали базе података *pro bono*.

кумената. Учесници су могли да бирају између тема које их занимају, с тим да су тренутно доступне следеће: (1) емиграција и расељена лица, (2) концентрациони логор у Дахауу (заробљеници и њихове судбине), као и (3) веома широк темат који се бави несталим појединцима, породицама, документацијом организација за тражење несталих и сл.

Након што се определи за темат, волонтер добија свој документ који треба да ишчита, односно пошаље податке као што су број заробљеника, име, презиме, датум и место рођења и сл. Поред сваког податка који се тражи стоји звезда: на пример, уколико се тражи број заробљеника, налази се објашњење да се на таквом формулару овај податак најчешће налази у другој колони. Након што ишчита и пошаље тражене податке, волонтер добија захвалницу, али и обавештење да ће унете податке супервизор пројекта свакако погледати пре коначног објављивања.

Украдено сећање – *Stollen memory*

На овој подстраници такође је представљен основни циљ пројекта: будући да је неколико хиљада предмета (накита, фотографија и других личних ствари) сачувано након ослобађања концентрационих логора, жеља запослених је да се они врате породицама потомака жртава. Тренутно на своје породице чека још око 2500 предмета. Овај пројекат функционише тако што се на сајту налази тродимензионални приказ предмета или скениран документ поред кога, уколико је познато, постоје детаљни подаци у вези са особом којој је предмет припадао. Примера ради, на сајту се налази фотографија радне књижице и име Марије Холовко (*Maria Holowko*). У опису стоји: „Тражимо породицу Марије Холовко, рођене 29. октобра 1926. у Поселуку на територији данашње Украјине. Имала је сестру и брата, Ољу и Гришу. Од јула 1942. до марта 1945. (иако тинејџерка), Марија је била приморана да ради као „страни цивилни радник“ у ваљаоници челика у Зигену. [...] Марија Холовко преминула је у Универзитетској болници у Марбургу 29. јуна 1945, неколико недеља након ослобођења Немачке. Почива у гробници бр. 8524 у овом хесенском граду. Архив у Аролсену поседује њене личне ствари у својим фондовима, укључујући новчаник и фотографије са нежним посветама пријатеља и њене браће и сестара.“³⁴

Виђени последњи пут – *Last seen*

Ова подстраница подељена је у два сегмента, с тим да је један истраживачки. Наиме, целина названа *Атлас слика* садржи фотографије депортације на територији Рајха од 1938. до 1945. године. Ова збирка је практично може користити на више начина, преко филтера, односно опција претраживања. У сваком случају, фотографије на полеђини садрже одређене информације, а потом и детаљне коментаре. Циљ је препознати, односно идентификовати непознату фотографисану особу. Други сегмент представља виртуелна игра на основу које млади стичу представу на које начине, односно на основу којих извора се могу идентификовати нестала лица.

³⁴ Stolen Memory, Maria Holowko, <https://www.stolenmemory.org/en/person/maria-holowko/> (приступљено 26. јуна 2023)

ЈУГОСЛОВЕНСКИ РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ У ДОКУМЕНТАЦИЈИ АРХИВА У АРОЛСЕНУ

Након Априлског рата и слома Краљевине Југославије значајан број припадника југословенске војске је заробљен. Подаци о броју југословенских ратних заробљеника варирају – немачки извори наводе да је овај број износио 398.000 током априла-јуна 1941. године.³⁵ Историчари са југословенског, односно пост-југословенског простора сматрају да је највећи део ових заробљеника био смештен у војним логорима у Немачкој, нешто мањи у Италији и Норвешкој, као и да су већину заробљеника, око 90%, чинили Срби.³⁶ Међутим, југословенски војници били су одвојени у односу на официре, те су смештани у више различитих логора и радних команди, док су официри, било да су били активни или резервни, у највећем броју смештени у официрске логоре у Нирнбергу, Хамелбургу и Оснабрику.³⁷ Да ће немачке трупе у Југославији извршити злочине различитог обима над цивилним становништвом као и ратним заробљеницима, постало је јасно већ 11. априла 1941. године када су у Алибунару стрељали 30 југословенских заробљених војника који су при упаду немачких трупа пружали извештај отпор.³⁸ Кршење *Женевске конвенције* доказано је већ и приликом транспорта југословенских ратних заробљеника у Немачку, који су превозени у сточним или теретним вагонима. За време путовања које је трајало између десет и петнаест дана стајало се само једном дневно да заробљеници попију воде и обаве физиолошке потребе, док о њиховом здравственом стању нико није бринуо.³⁹

Премда су о својим данима у логорима писали и сами југословенски ратни заробљеници⁴⁰, судбина многих од њих, нажалост, још увек је сасвим или

³⁵ О проценама броја југословенских ратних заробљеника видети у: *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des 2. Weltkrieges, I/1: Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941 – 1949* (ed. by Kurt W. Böhme), München 1962, 3; Miladin Stevanović, *Narodna vlast i državno pravni razvitak Jugoslavije 1941–1945*, Gornji Milanovac 1986, 4; Slobodan Milošević, *Zarobljavanje vojnika Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu 1941*, *Vojnoistorijski glasnik*, 1 (1991), 170; Никола Живковић, *Колику је штету нанео немачки Трећу рајх Југославији*, Сведочења о ратним војним заробљеницима Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945 (прир. Божидар Лазић), Београд 1998, 60–61; Вадим Эрлихман, *Потери народонаселения в XX веке: Справочник*, Москва 2004, 55–56; Саша Илић, „Родна груди“ – логорско позориште заробљених југословенских официра у Оснабрику, *Војноисторијски гласник*, 1 (2020), 225.

³⁶ Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд 1970, 36.

³⁷ М. Carević, *Borba za osiguranje pravnog položaja Jugoslovena ratnih zarobljenika u nemačkim logorima 2*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* 2, Београд 1961, 275.

³⁸ Jelena Lopičić Jančić, *Međunarodni aspekti statusa jugoslovenskih ratnih zarobljenika u logoru Osnabruk u Nemačkoj od 1941–1945. godine*, *Strani pravni život*, 2, Београд 2015, 224.

³⁹ Исто

⁴⁰ Овде је наведена најзначајнија мемоарска грађа: Станислав Винавер, *Године понижења и борбе. Живот у немачким „Офлазима“*, Београд 1945; Стеван Јаковљевић, *Велика забуна*, Нови Сад 1954; Љубомир Радовановић, *Кроз тмине логорске*, Београд 1961; Miodrag J. Đorđević, *Između crnog i crvenog fašizma u Osnabričkom logoru 1941–45*, London 1962; Nikola Vujačević, *Front u žicama*, Београд 1979; Божидар Лазић, *Сведочења*

делимично непозната. Као институцију која пружа велики допринос расветљавању судбине појединих заробљених и/или несталих лица за време оружаних сукоба уопште треба споменути Црвени крст Србије, односно Службу тражења, која се налази у Београду. Будући да се рад бави ратним заробљеницима, другу значајну установу представља Војни архив при Министарству одбране Републике Србије, при чему картотека са досијеима војних лица има огроман значај. На основу ње можемо стећи увид у професионални ангажман појединца до Априлског рата, као и низ значајних личних података (брачни статус, деца и сл.). Преостала грађа увећава наша сазнања о овом турбулентном раздобљу (за нас нарочито значајни спискови заробљеника, спискови повратника и сл), те у том контексту треба поменути тзв. Немачку архиву, као и Недићеву архиву.⁴¹ Архив Југославије и Државни архив Србије такође се уписују у ред институција неизоставних за истраживање ових и сличних тема. Архив Југославије чува документацију општег типа која се односи на југословенске ратне заробљенике: одређени фондови доносе врло значајне податке о логорима у којима су смештени југословенски ратни заробљеници, односно стање у њима. Фонд *Емигрантске владе Краљевине Југославије* пружа увид и у неке техничке проблеме који су постојали на овом пољу (нпр. слање пакета, обезбеђивање хране, обуће и одеће).⁴² Међутим, важно је напоменути да постоје лични фондови који, на индиректан начин, пружају одређене информације о свакодневици у ратним логорима.⁴³ Државни архив Србије, обухватајући и период Другог светског рата, својим фондовима у којима се налази документација како Председништва Министарског савета тако и многобројних министарстава⁴⁴, неретко даје кључан допринос разумевању прилика на подручју окупираних Србије у поменутом ратном сукобу. О значају фонда Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача сувишно је и говорити.⁴⁵ Ипак, треба поменути да су истраживачи често упућени на документацију Безбедносно-информативне агенције која је предата Државном архиву Србије, што неретко доводи до извесних потешкоћа у раду. Како стоји на званичном сајту ове институције, „с обзиром да поступање са досијеима преузетим од Безбедносно-информативне агенције није уређено одговарајућим законом, грађани не могу остварити увид у досијеа, али могу добити информацију да ли се у Државном архиву Србије налази одређени досије. Копије докумената из досијеа доступне су само вишим судовима Републике Србије, пред којима се воде поступци за рехабилитацију лица.“ С друге стране, „збирке докумената преузете од Безбедносно-информативне агенције могу се користити једино у научно-истраживачке сврхе и то у сврху израде докторске дисертације,

о ратним војним заробљеницима Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945, Београд 1998.

⁴¹ Војни архив (ВА), Недићева архива (НДА), Немачка архива (НА)

⁴² Архив Југославије (АЈ), Емигрантска влада Краљевине Југославије, Фонд 103

⁴³ Један од њих је, примера ради, АЈ, Збирка Илије Пржића 1941–1944.

⁴⁴ Државни архив Србије (ДАС), Председништво Министарског савета, Министарство просвете и вера, Министарство народне привреде, Министарство пољопривреде и исхране, Министарство финансија, Министарство рада, социјалног старања и народног здравља

⁴⁵ ДАС, Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, Г-25.

научно-истраживачког пројекта и научног приређивања тематских зборника докумената“.⁴⁶

Од круцијалних установа за истраживање судбине југословенских ратних заробљеника у Немачкој свакако су Народна библиотека Србије и Историјски музеј Србије. За периоду и, уопште, сликовну грађу овог периода која нам пружа увид најпре у свакодневицу југословенских ратних заробљеника у Немачкој од великог је значаја Народна библиотека Србије. Ова институција препознала је важност прикупљања периодике настале у логорима током Другог светског рата те је, у ратним околностима, 28. децембра 1942. године упутила молбу немачким властима у Берлину да јој пошаљу новине и часописе која излазе у заробљеничким логорима у Немачкој, а у којима су смештени југословенски заробљеници.⁴⁷ Музеји такође имају значајан капацитет за помоћ приликом истраживања оваквих тема: примера ради, Историјски музеј Србије чува писмо Мате Милошевића, једног од уредника заробљеничког листа *Наши дани*, као и неколико бројева овог листа.⁴⁸ Неизоставно се мора поменути и Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ у Београду која је дигитализовала и учинила јавно доступним неколико колаборационистичких гласила, чиме је допринела да и широј јавности буде олакшан приступ овој периодици.

332

Како архив у Аролсену омогућава дигиталну претрагу, сходно теми рада је потребно указати на опште податке које нам његова база пружа за југословенско и српско подручје. Уколико у претрази као појам унесемо „Југославију“ као резултат добијамо 72 теме које у свом наслову или опису садрже ову одредницу, као и 7404 лица. Међутим, одмах је уочљиво да овај број не одражава реално стање, односно број људи који у својој документацији имају уписану „Југославију“. Имена се могу више пута поновити, те се неколико резултата претраге заправо своди на исто лице (већ на првој страни Давид Абинун појављује се четири пута). У оквиру овако добијених резултата за 7404 лица могуће је сузити претрагу на основу (1) верског опредељења лица, (2) националности, (3) брачног статуса и (4) места хапшења (заробљавања). Иста проблематика претраге се уочава и код претраживања појма „Србија“: добија се 18 тема и 129 лица. Већ на првој страни добијених резултата евидентно је да се углавном за једно лице добијају два резултата.

Уколико претрагу вршимо по местима, примера ради, за „Београд“, у категорији тема добијамо стотину резултата (нпр. *Логори у Југославији*, *Списак јеврејских жртва логора Бањица* итд), међу којима се налазе и лични досијеи (*personal file of*). Заправо се на основу резултата претраге може закључити да долази до значајног преклапања у категорији „тема“ и „људи“ када је „Београд“ у питању, односно да се део од пронађених 1474 лица која у евиденцији имају главни град Краљевине Југославије дефинитивно налази и у категорији „теме“. Такав је случај, примера ради, са заробљеним капетаном Југословенске војске Тихомиром Илићем, чији се

⁴⁶ Државни архив Србије, Коришћење архивске грађе, <https://arhivsrbiye.rs/za-korisnike/koriscenje-arhivske-gradje> (приступљено 8. јуна 2023)

⁴⁷ Наташа Јовановић, *Рукописни лист Наши дани (1942-1945), студија и библиографија: докторска дисертација*, Београд 2018, 17.

⁴⁸ Историјски музеј Србије, Збирка старе и ретке књиге и рукописа.

лични досије среће у категорији „теме“, док се део његове документације налази у категорији „људи“.⁴⁹ Међутим, и поред поменутих ограничења, истраживачи захваљујући дигиталној претрази стичу прилично јасну слику о броју људи са територије Краљевине Југославије и Србије који се могу тражити у архиву у Аролсену, као и са самом документацијом којом ова установа располаже, а која се односи на жртве нацистичког прогона.

СТУДИЈА СЛУЧАЈА

Како бисмо указали на значај и капацитет архива у Аролсену за истраживање судбине југословенских ратних заробљеника, овде ћемо указати на три примера, односно судбину тројице мушкараца, који рефлектују проблематику *малог* човека у *великој* историји. То су личности које су на изванредан начин везане за Крагујевац и његову околину: Миодраг Симоновић, Михаило Ивановић и Тихомир Јовановић.

333

Миодраг Симоновић

Потрага за Миодрагом Симоновићем отпочела је на основу песме коју је написала девојчица Видосава Симоновић свом оцу, „капетану у заробљеништву“.⁵⁰ Публикована у колаборационистичком листу *Коло*, песма је дала могућност да сазнамо само имена оца и кћерке, која је била најстарије дете, као и њено пребивалиште у моменту писања песме. Пошто се потписала као Видосава Симоновић, Рача крагујевачка, најпре смо је потражили у Уписници Женске гимназије у Рачи, на основу које смо потврдили идентитет оца, као и његово занимање.⁵¹ Војни архив Министарства одбране Републике Србије представљао је следећу одредницу. У евиденцији војних лица налази се и досије Миодрага Симоновића, са подацима закључно са почетком 1941. године.⁵² Иако досије пружа драгоцене податке (чланове породице, места службе итд.), на основу њега нисмо могли да сазнамо да ли је Симоновић заробљен, па самим тим ни судбину за време и након рата. Неуспешне су биле потраге и у преосталим архивима у земљи. Међутим, дигитална претрага онлајн архива у Аролсену решила је недоумице: из сачуване документације било је у потпуности могуће реконструисати најзначајније догађаје из Симоновићевог живота у првим послератним годинама.

Као део Централног регистра имена налази се и досије Миодрага Симоновића, југословенског капетана у заробљеништву. Лични подаци попут датума и места рођења се у потпуности подударају са подацима из Војног архива. Т/Д досије пружио је далеко више података: Симоновић се, по окончању рата, нашао у британ-

⁴⁹ Personal File of Ilic Tihomir, born on 20-May-1907, born in Belgrade and on further persons, https://collections.arolsen-archives.org/en/search/topic/3-2-1-1_32110000-121-186?s=tihomir%20ilic, <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/70716633?s=tihomir%20ilic&t=628560&p=0>, (приступљено 15. марта 2024)

⁵⁰ Песма насловљена са *Жељеном татици* говори о огромном недостајању које једна кћерка осећа према свом оцу, *Коло*, 4. април 1942, 18.

⁵¹ Историјски архив Шумадије Крагујевац, Женска гимназија у Рачи, Уписница за 1941/42. годину.

⁵² ВА, Лични досије за лице Миодраг Симоновић.

ској зони у Немачкој, где се већ 1949. године обратио *Међународној организацији за избеглице* у циљу сређивања документације за емиграцију. У овој документацији Симоновић се појављује као ожењен човек, чија супруга Герда, Немица, рођена 1927. године у Хамбургу, жели да му се придружи на путу ка Аустралији. Симоновић није навео разлог доласка у Немачку као ни разлог због чега одбија повратак у матичну земљу: евидентирано је само да брачни пар жели да емигрира за Аустралију. Међутим, из даље документације која се заправо тиче спискова лица који су емигрирали са простора послератне Немачке на основу уредне документације, сазнаје се да је Симоновић са супругом Гердом и сином Александром⁵³ отишао пут Сједињених Држава.⁵⁴

Михаило Ивановић

За разлику од Симоновића, у чијем случају је архив у Аролсену пружио драгоцене податке, код Михаила Ивановића је стање сасвим супротно. И за њим је трагано на основу једне песме: кћерка Вукосава такође је писала песме свом заробљеном оцу, од којих је поменуто *Коло* неколико и публиковало.⁵⁵ Дакле, поново смо на основу Уписнице Женске гимназије у Крагујевцу потврдили идентитет оца и кћерке.⁵⁶ Међутим, Војни архив се на примеру Ивановића показао као далеко конкретнији: у личном досијеу овог лица налази се податак да је због лошег здравственог стања био у конвоју југословенских заробљеника који су се пред краја рата, крајем 1944. године, вратили у домовину. Такође је забележен датум смрти, из чега се поуздано може утврдити да је Ивановић поживео пар месеци по повратку из Немачке. Како породица не би била стигматизована, Ивановићева супруга Љубица се по његовој смрти обратила локалним крагујевачким властима у циљу добијања потврде да њен муж није био народни непријатељ. Њена молба, као и потврда о Ивановићевој „подобности“, део су документације у Војном архиву.⁵⁷

334

⁵³ Име детета се у доступној документацији појављује два пута и већ је на овом примеру видљив проблем транскрипције: дечак се наводи као Alexander и Alexandar.

⁵⁴ Најзначајнија документација која се тиче Миодрага Симоновића доступна је на следећим линковима: Refugee/Displaced Person Statistical Card – Simonovic Miodrag, <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/69094301>, <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/69094302> (приступљено 20. септембра 2022); Personal File of Simonovic Miodrag, born on 27-Oct-1907 and on futher persons, <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/79784073>, <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/79784074>, <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/79784075> (приступљено 20. септембра 2022); <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/81655092>, Corespondence and nominal roles, done at Bremen: transport by airplane (MIGRL 12791, MIGRL 12792); transit countries and final destination USA, <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/81655092> (приступљено 20. септембра 2022)

⁵⁵ Вукосава Ивановић је песме посвећене заробљеном оцу сместила у посебан циклус, „Кад срце малаксава“, и углавном су штампане током 1942. године. Видети: *Коло*, 12. децембар 1942, 12.

⁵⁶ ИАШК, Женска гимназија у Крагујевцу, Уписница за 1941/42. годину

⁵⁷ Целокупна документација налази се у личном досијеу Војног архива за лице Михаило Ивановић.

Тихомир Јовановић

Проблематика трагања за Тихомиром Јовановићем у архивима тиче се генерално проблема реконструкције прошлости Рома и специфичности њиховог страдања за време Другог светског рата. У оквиру истраживања које се тичало заробљених Рома из Крагујевца и непосредне околине током Априлског рата историчар Славко Степановић је дошао до податка да је заробљено лице ромске националности из села Пајазитова био Тихомир Јовановић, који се по окончању рата није вратио у Југославију.⁵⁸ Будући да Јовановић није имао чин, већ да је, према исказу који Степановић поседује, био мобилисан у војсци Краљевине Југославије априла 1941. године, нимало не чуди податак да евиденција Војног архива за ово лице нема никакве податке. Дакле, Јовановић нема свој лични досије, као што га нема ни у евиденцији заробљених у архивима у нашој земљи.

Међутим, архив у Аролсену, као у случају Миодрага Симоновића, пружио нам је значајне податке. Драгоцен је фотографија Јовановића, као и његов лични досије у коме, осим генералија, стоји да из политичких разлога одбија повратак у домовину. Из документације сазнајемо да је уочи рата радио као ковач. Покушавајући да на основу боравка у Лингену правно регулише своје пребивалиште, Јовановић је навео да је у првим послератним месецима доказао своје знање као вртлар (*gardener*), те је на тај начин тражио посао и дозволу за трајни боравак у Немачкој. Интересантно је уочити да је Јовановић дао податак да је у матичној земљи био ожењен, премда нема информација о супрузи и деци. Ипак, за разлику од Симоновића који се није изјаснио по овом питању, за Јовановића се може утврдити да је дефинитивно имао породицу у тренутку заробљавања.⁵⁹

Као основни закључак до кога се долази дигиталном претрагом онлајн архива у Аролсену, нарочито на основу наведених примера, јесте неопходност истраживања у различитим институцијама – нарочито архивима – у циљу проналаaska појединца и/или реконструисања живота југословенских ратних заробљеника након 1945. године. На сличан закључак упућују и запослени у Аролсену, истичући да је сарадња са другим архивима, нарочито у циљу реконструкције судбине појединца, за њих неопходна, јер Аролсен неретко не поседује никакве информације о

⁵⁸ Истраживање Славка Степановића, историчара из Историјског архива Шумадије Крагујевац, у процесу је публикавања, тако да изражавамо захвалност на уступљеним подацима.

⁵⁹ Најзначајнија документација која се тиче Тихомира Јовановића доступна је на следећим линковима: *Refugee/Displaced Person Statistical Card – Jovanovic Tihomir*, <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/67510372> (приступљено 15. јуна 2023); *A.E.P. D.P. Registration Record – Jovanovic Tihomir*, <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/67510371> (приступљено 15. јуна 2023); *Personal File of Simonovic Miodrag, born on 17-Oct-1902, born in Pojazitovo*, <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/79237664>, <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/79237665>, <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/79237666> (приступљено 15. јуна 2023). Скрећемо пажњу да је за Јовановићев досије карактеристична грешка у транскрипцији места рођења (у неким формуларима стоји исправно Рајазитово, док је у неким Рајазитово).

њиховом животу и професионалном ангажману до почетка Другог светског рата.⁶⁰ У овом контексту мора се поменути и значај усмене историје, будући да потомци југословенских ратних заробљеника неретко једини могу имати одређена и/или конкретнија сазнања која се тичу њихових предака. Управо је за процес расветљавања судбине Миодрага Симоновића његова породица имала значајну улогу. Будући да је његова (прва) супруга Роса живела у Крагујевцу деценијама након Другог светског рата, успели смо да остваримо контакт са њиховом кћерком, као и сином Видосаве Симоновић, чија је песма представљала основни мотив за потрагу за овим лицем.⁶¹ Испоставило се да је породица знала да је Симоновић у Сједињеним Државама започео нов живот, али не и да се већ у Немачкој оженио, добио дете, те да је заправо емигрирао са супругом и сином.⁶² Овај пример је одличан показатељ колико је документација из Аролсена осетљива, али и како се пажљиво мора водити интервју са потомцима заробљеника, нарочито са онима који су одбили повратак у земљу и прекинули све везе са својим примарним породицама.⁶³

336

ЗАКЉУЧАК

Значај архива у Аролсену за реконструкцију судбине људи који су, на било који начин, пострадали од нацизма, данас је неупитан. Готово да се не може замислити потрага или провера података за било које лице које је било заробљено или убијено од стране немачких нацистичких власти и/или њихових сарадника без консултације архивске грађе из Аролсена. Међутим, на основу три наведена примера јасно је да само комбинација архива, односно ослањање на документацију различитих архива, може обезбедити виши ниво поузданости добијених информација. Наиме, уколико бисмо консултовали искључиво грађу из Аролсена, постоји оправдана бојазан да за многа лица не бисмо имали значајније податке који се тичу њихових живота до Другог светског рата. Ово нарочито долази до изражаја код капетана Миодрага Симоновића, који је у браку са супругом Росом имао три кћерке. Док у личном досијеу који се чува у Војном архиву постоје подаци који се тичу времена склапања брака, порекла супруге као и редоследа рађања деце, Аролсен ове информације не поседује.

Такође је важно скренути пажњу на истраживачки поступак у контексту правне регулативе. Док је архив у Аролсену отворен за истраживаче, те је огроман број докумената у дигиталној форми доступан на сајту и увид се може остварити без икаквог претходног обраћања и/или регистровања, архиви у Републици Србији својом законском регулативом обавезују кориснике на упућивање претходних молби за истраживање. Војни архив је у овом погледу нарочито строг, тако да је у прак-

⁶⁰ Н. Borggräfe, *Wege, Orte und Räume...*, 16.

⁶¹ Имена позната аутору рада, али услед жеље интервјуисаних, неће бити публикована.

⁶² Интервју вођен са Н. Н., сином Видосаве Симоновић, 25. септембра 2022. године у Београду.

⁶³ Кћерка Миодрага Симоновића више пута је поновила да су мајка и њене две сестре знале да је отац жив и да су „ужасно патиле јер са њима никада није желео да оствари контакт“. Интервју вођен са М. М., кћерком Миодрага Симоновића, 22. септембра 2022. године у Београду.

си потребно чекати и више месеци како би се добило одобрење за увид у одређене личне досијее и/или спискове. Са друге стране, важно је напоменути да је Служба тражења Црвеног крста најпре тражила овлашћење наследника како бисмо добили податке за тражено лице. Након детаљних појашњења о природи самог истраживања, као и уз тврдњу да наследници лица заправо нама нису ни познати, одговор од Црвеног крста био је негативан – у њиховим базама података не постоје подаци о траженим лицима. Уз апсолутно разумевање да је сасвим могуће да Црвени крст не поседује информације о три тражена лица, ипак остаје евидентан проблем правне регулативе на коју се ова институција позива, а која у пракси истраживачима отежава рад.

Теме које су истраживачима временски блиске омогућавају и уплив метода усмене историје, која такође може бити од великог значаја за целокупни ток истраживања. Управо се на примеру Миодрага Симоновића јасно уочава њен значај, односно колико велики потенцијал она има када је у питању расветљавање судбине *малих* људи у *великој* историји. Одређене информације, попут породичних односа, углавном се не налазе у документацији која се тиче ратних заробљеника.

Иако свесни тешкоћа и обимности посла, за истраживаче који се баве овом и сличним темама огромно олакшање и подстицај за истраживање представљало би „уједињење“ архивске грађе, када би се у Србији, макар и у дигиталној форми, нашла документација која се тиче наших ратних заробљеника. Тако би досијеи, који најчешће пружају информације до априла 1941. године, били допуњени врло значајним подацима, чиме би и историја једног периода добила новију, далеко нијансиранију слику. Премда значај дигитализације у контексту доступности архивске грађе данас није упитан, за нека будућа времена сасвим сигурно остаје изазов дигитализације документације која се тиче и војних лица Краљевине Југославије, као и преиспитивање тренутних пракси и постојеће правне регулативе, нарочито на местима која отежавају и успоравају сама истраживања.

РЕЗИМЕ

Рад тежи да представи историју архива у Бад Аролсену, од времена првих организованих покушаја прикупљања документације до савременог приступа доступности архивске грађе. Документација овог архива данас је у значајном обиму (преко 90%) доступна у дигитализованој форми на сајту онлајн архива и, према проценама саме установе, тиче се судбине око 17,5 милиона људи. Осим представљања функционисања самог онлајн архива и могућности које он нуди, у раду су представљени још увек актуелни интерактивни пројекти ове установе (*#everynamecounts*, *#stollenmemory* и *#lastseen*). Ово је један од примера добре праксе који стручној јавности указује на потенцијалне облике сарадње са широм јавношћу, односно са свим оним лицима која су заинтересована за неки облик истраживања прошлости.

У раду је посебан фокус стављен на конкретне примере на основу којих се може недвосмислено уочити значај документације коју је архив у Аролсену учинио доступном за апсолутно све категорије људи (не само истраживаче). Претрага за појединачним лицима, односно Миодрагом Симоновићем, Михаилом Ивановићем

и Тихомиром Јовановићем, доказала је да је овај архив постао незаобилазан и за истраживање судбине многобројних југословенских ратних заробљеника који су Други светски рат провели на територији нацистичке Немачке. Међутим, на основу три наведена примера, јасно је да само комбинација архива, односно ослањање на документацију из различитих (националних) архива, може обезбедити виши ниво поузданости добијених информација.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

- Војни архив
- Лични досијеи
- Аролсен Архив
- Refugee/Displaced Person Statistical Cards
- Personal Files
- Correspondence and Nominal Roles; Transit Countries and Final Destination USA
- Историјски архив Шумадије Крагујевац
- Женска гимназија у Рачи
- Женска гимназија у Крагујевцу

Објављени извори

- *Zur Geschichte ederdeutschen Kriegsgefangenen des 2. Weltkrieges, I/1: Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941-1949.* (ed. by Böhme, Kurt W.), München 1962.

Периодика

- *Коло*, 1942.

Мемоарска грађа

- Ђорђевић, Мiodrag J. *Između crnog i crvenog fašizma-u Osnabričkom logoru 1941-45*, London 1962.
- Вујановић, Никола. *Front u žicama*, Београд 1979.
- Винавер, Станислав. *Године понижења и борбе. Живот у немачким „Офлазима“*, Београд 1945.
- Јаковљевић, Стеван. *Велика забуна*, Нови Сад 1954.
- Лазих, Божидар. *Сведочења о ратним војним заробљеницима Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, Београд 1998.
- Радовановић, Љубомир. *Кроз тмине логорске*, Београд 1961.

Монографије

- Arent, Hana. *Izvori totalitarizma*, Београд 1998.
- Davies, Norman. *Europe: A History*, Oxford 1996.

- Eichengreen, Barry. *The European Economy Since 1945: Co-ordinated Capitalism and Beyond*, Princeton 2008.
- Ferguson, Niall. *The Ascent of Money: A Financial History of the World*, New York 2008.
- Garton Ash, Timothy. *Homelands: A Personal History of Europe*, Yale 2023.
- Hobsbaum, Erik Džon. *Doba ekstrema: istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd 2002.
- Judt, Tony. *Postwar: A History of Europe Since 1945*, London 2005.
- Kershaw, Ian. *Personality and Power: Builders and Destroyers of Modern Europe*, London 2022.
- Kindleberger, Charles P. *World Economic Primacy: 1500–1990*, Oxford 1996.
- Lowe, Keith. *Fear and the Freedom: How the Second World War Changed Us*, London 2017.
- Lowe, Keith. *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II*, New York 2012.
- Mazover, Mark. *Hitlerovo carstvo: nacistička vladavina u okupiranoj Evropi*, Beograd 2019.
- Mazover, Mark. *Mračni kontinent, Evropa u dvadesetom veku*, Beograd 2011.
- Mazover, Mark. *After the War was Over. Reconstructing the Family, Nation and State in Greece, 1943–1960*, Princeton 2000.
- Naimark, Norman M. *Genocide: A World History*, Oxford 2017.
- Stevanović, Miladin. *Narodna vlast i državno pravni razvitak Jugoslavije 1941–1945*, Gornji Milanovac 1986.
- *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 2: 1870 to Present*, ed. By Stephen Broadberry and Kevin H. O'Rourke, London 2010.
- Vonyó, Tamás. *The Economic Consequences of the War: West Germany's Growth Miracle after 1945*, Cambridge 2018.
- Wüstenberg, Jenny. *Dig Where You Stand: The History Movement and Grassroots Memorialization. Civil Society and Memory in Postwar Germany*, Cambridge 2017.
- Глишић, Венцеслав. *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србију 1941–1944*, Београд 1970.
- Лакер, Волтер. *Историја Европе 1945–1992*, Београд 1999.
- Эрлихман, Вадим. *Потери народонаселения в XX веке: Справочник*, Москва: Русская панорама, 2004.

Чланци и расправе

- Biedermann, Charles-Claude. *International Tracing Service: 50 years of service to humanity*, International Review of The Red Cross 296, Geneva 1993, 448–450.
- Borggräfe, Henning, Panek, Isabel. *Collections Archives Dealing with Nazi Victims: The Example of the Arolsen Archives*, Tracing and Documenting Nazi

- Victims Past and Present (ed. by Henning Borggräfe, Christian Höschler and Isabel Panek), Arolsen Archive, Berlin & Boston 2020, 221-244.
- Borggräfe, Henning, Panek, Isabel. *Collections Archives Dealing with Nazi Victims: The Example of the Arolsen Archives*, Tracing and Documenting Nazi Victims Past and Present (ed. by Henning Borggräfe, Christian Höschler and Isabel Panek), Arolsen Archive, Berlin & Boston 2020, 221-243.
 - Borggräfe, Henning. *Exploring Pathways of (Forced) Migration, Resettlement Structures, and Displaced Persons' Agency: Document Holdings and Research Potentials of the Arolsen Archives*, Historical Social Research 45-4, Leibniz 2020, 45-68.
 - Borggräfe, Henning. *Wege, Orte und Räume – Einführung*, Freilegungen – Wege, Orte und Räume der NS-Verfolgung: Jahrbuch des International Tracing Service (ed. by Henning Borggräfe), ITS Bad Arolsen 2016, 11-19.
 - Höschler, Christian, Panek, Isabel. *The (Early) Search for Missing Nazi Victims Historical Precedents: Organizational Frameworks, and Methods*, Tracing and Documenting Nazi Victims Past and Present (ed. by Henning Borggräfe, Christian Höschler and Isabel Panek), Arolsen Archive, Berlin&Boston 2020, 37-58.
 - Lopičić Jančić, Jelena. *Međunarodni aspekt statusa jugoslovenskih ratnih zarobljenika u logoru Osnabrik u Nemačkoj od 1941–1945. godine*, Strani pravni život, 2, Beograd 2015, 221-237.
 - Mazower, Mark. *The Strange Triumph of Human Rights 1933-1950*, The Historical Journal, 47-2 (2004), 379-398.
 - Mazower, Mark. *Violence and the State in the Twentieth Century*, The American Historical Review, 107-4 (2002), 1158-1178.
 - Milošević, Slobodan. *Zarobljavanje vojnika Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu 1941*, Vojnoistorijski glasnik, 1 (1991), 159-175.
 - Zahra, Tara. *Lost Children: Displacement, Family and Nation in Postwar Europe*, The Journal of Modern History 81-1, Chicago 2009, 45-86.
 - Живковић, Никола. *Колику је штету нанео немачки Трећи рајх Југославији*, Сведочења о ратним војним заробљеницима Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945, (прир. Божидар Лазић), Београд 1998, 59-68.
 - Илић, Саша. „Родна груди“ – логорско позориште заробљених југословенских официра у Оснабрику, Војноисторијски гласник, 1 (2020), 224-251.

Каталози

- Borggräfe, Henning, Höschler, Christian, Panek, Isabel. *A Paper Monument: The History of the Arolsen Archives*, Bar Arolsen 2019.
- Nowicki, Maciej. *Wszystkie pisma*, Catalogue of Exposition in „Architektur im Ringturm“, Vienna 2012.

Докторске дисертације

- Јовановић, Наташа. *Рукописни лист Наши дани (1942–1945), студија и библиографија: докторска дисертација*, Београд 2018.

Интернет

- Borggräfe, Henning, Panek, Isabel, *Der International Tracing Service: Eine historische Skizze*, Lernen aus der Geschichte, <http://lernen-aus-der-geschichte.de/Lernen-und-Lehren/content/14069> (приступљено 22. јула 2023)
- Brunelle, Kate, *A Brief Historical Evolution of the International Tracing Service (ITS): The Largest Collection of Holocaust Related Documents*, SLIS Connecting 3-2, <http://aquila.usm.edu/slisconnecting/vol3/iss2/6> (приступљено 17. јула 2023)
- Stolen Memory, Maria Holowko, <https://www.stolenmemory.org/en/person/maria-holowko/> (приступљено 26. јуна 2023)
- The Arolsen Archives Digital Collections Online, <https://digitalcollections.its-arolsen.org/?lang=en> (приступљено 15. јуна 2023)
- The Arolsen Archives, Search the Online Archive, <https://arolsen-archives.org/en/search-explore/search-online-archive/> (приступљено 15. јуна 2023)
- Државни архив Србије, Коришћење архивске грађе, <https://arhivsrbiye.rs/za-korisnike/korisjenje-arhivske-gradje> (приступљено 8. јуна 2023)

Kristina JORGIĆ STEPANOVIĆ, PhD

**YUGOSLAV WAR PRISONERS
IN THE SOURCES OF THE AROlsen ARCHIVES –
INTERNATIONAL CENTER FOR NAZIS PERSECUTION**

Summary

342

This work aims to present the history of the Archives in Bad Arolsen, from first organised attempts in collecting documentation until contemporary approach to availability of archival material. Documentation of this Archives today is for the most part (over 90%) available online at the archives' website and, according to the estimates of the Archives, it concerns the destiny of over 17.5 million people. Besides presenting the functioning of the online Archives and possibilities it offers, this work also presents current interactive projects of this institution ((#everynamecounts, #stollenmemory and #lastseen). This is one of the examples of good praxis that directs professionals toward potential forms of cooperation with broader public, that is, with all those interested in studying the past in some form.

Special attention is given to concrete examples based on which the importance of the documentation can be unequivocally noted which the Archives in Arolsen made available to absolutely all categories of people (not just researchers). Search for individuals, namely for Miodrag Simonović, Mihailo Ivanović and Tihomir Jovanović, proved that this Archives has also become indispensable for researches of the destiny of numerous Yugoslav war prisoners who spent the Second World War on the territory of Nazi Germany. However, based on three examples it is clear that only a combination of Archives, that is, the reliance on documentation from different (national) archives can secure higher level of reliability of the received information.